

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

HÜLYA SEBAHATTİN QIZI AKTAŞ

ÇAĞDAŞ TÜRKÇƏLƏRDƏ SÖYLƏM

5710.01 - Türk dilləri

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı- 2016

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Babaş oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Zemfira Musa qızı Əliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Şəkər Əbdülkərim qızı Orucova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:
Bakı Dövlət Universiteti Türk filologiyası kafedrası

Müdafiə “_19_” __04____ 2016-cı il saat “____”- da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir linqvistikada aktual problemlərdən biri də nitqin müxtəlif forma və tiplərini əmələ gətirən dil vasitələrinin semantik-funksional qanunauyğunluqlarını öyrənməkdir. Müxtəlif dil vasitələrinin struktur-kommunikativ və intonasiya təhlili bu cəhətdən səciyyəvi sayıla bilər. Bu cür təhlilə kommunikativ vahid kimi sözləmləri də (frazə) cəlb etmək olar.

Dilçiliyin müasir inkişaf səviyyəsində nitqi təşkil edən sintaktik vahidlər, o cümlədən sözləm problemi supraseqment səviyyədə öyrənilməkdədir.

Nitqdə sözləmlərin ən müxtəlif formaları özünü göstərir ki, bunlar üzvlənir, qrammatik strukturdan isə məhrumdur. Sözləm (frazə) adı ilə linqvistikada tanınan bu ifadələr nitq stimulu yaradır, ona görə də onların reaksiya bildirməsi, nitq stimulu olmasının öyrənilməsinin özə əhəmiyyətlidir.

Bu termin-anlayış adı altında dilin formalarını və onun nitq səviyyəsində reailizasiyasını öyrənmək tələbi qarşıda durur. Adama elə gəlir ki, sözləm elə cümlənin özüdür. Amma sözləm cümlədən predikasiyasına görə fərqlənir (cümlənin sintaktik statusu), spesifik situasiyaları, məqamları, dildə məzmun və ifadə dəyişmələrini, dil və nitq vahidlərinin başqa şəkllə düşmələrini və s. öyrənir. Sözləm dil və nitq vahidləri ilə üzə çıxan mümkünlük, həqiqilik, doğrululuq, mümkünsüzlük kimi modal mənaları və s. ifadə edir. Ona görə də sözləm dilin semiotik sistemində işarə xarakterlidir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən başqa bir faktor bir nitq vahidi kimi sözləmin bir dil vahidi kimi cümlədən, sintaqmdan fərqləndirilməsidir. Belə fərqləndirilmə zəruri və elementardır.

Sözləm (frazə) dialoji nitqin funksiyası olub, həmsöhbətlər arasında «kommunikasiya vasitəsi»dir, ünsiyyətin aktuallaşmış vahididir. Hər bir dil faktı kimi sözləmin məzmun və ifadə planı müasir türk dillərində, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Məzmun planında obyekt seçdiyimiz sözləm kommunikasiya, ifadə planında isə çox mürəkkəb intonasiya vahidi kimi öyrənilir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın əsas obyektı çağdaş türkcələrdə, xüsusən də Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində nitq vahidi olan sözləmdir. Sözləm növləri və tiplərinin kommunikativ-praqmatik strukturunun təsviridir.

Tədqiqatın predmeti. Söyləmin türkcələrdə linqvistik statusu müəyyənləşdirilir və onun sintaktik əlamətlərini, nitq şəraitini və s. öyrənmək tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Müasir türkcələrdə söyləmin linqvistik təbiətini hərtərəfli şəkildə öyrənmək bu dissertasiya işinin əsas məqsəd və vəzifələrindəndir. Bunun üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi qarşıda bir vəzifə kimi dayanır:

-«Söyləm» termin anlayışının mahiyyətini və onun sərhədlərini müəyyənləşdirmək, cümlə və sintaqmdan ümumi və fərqli cəhətlərini dəqiqləşdirmək;

-söyləmi məzmun və ifadə planında araşdırmaq;

-nitqdə söyləmin ən müxtəlif formalarını üzə çıxarmaq; söyləmin təzahür imkanlarını müəyyənləşdirmək;

-kommunikativ tip kimi söyləmin intonasiya parametrlərini təyin etmək;

-üzlənməyən, sinkretizm xarakterli, qrammatik strukturdan məhrum olan bu cür vahidlərin ən əsas cəhətlərini aydınlaşdırmaq; onların reaksiya bildirmə və nitq stimulu olması xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

-söyləmlərin formalaşmasının qrammatik, semantik və ekstralingvistik faktorlarının arasındakı münasibəti təyin etmək;

Söyləmlərin meydana çıxmasının konstitut əlamətlərini ayırmaq;

-söyləmlərin nitq prosesində əmələ gəlmə yollarını ortaya çıxarmaq;

-çağdaş türkcələrin materialları əsasında söyləmi bir çox aspektlərdən (minimal nitq vahidi kimi, aktual sintaksisin kompleks sintaktik vahidi kimi, kommunikasiyanın aktuallaşmış intonasiya vahidi kimi və s.) tədqiq etmək;

-söyləmə «nitqin linqvistikası» prizmasından baxmaq; söyləmin nitq aktı nəzəriyyəsi ilə bağlılığını üzə çıxarmaq;

-söyləmin çağdaş türkcələrin materialları əsasında tərkibini (determinantlardan, saylardan, sifətlərdən və s.) dəqiqləşdirmək;

- söyləmi supersintaktik səviyyədə öyrənmək;

-söyləmin növlərini birləşdirən ümumi cəhətləri-emosionallıq keyfiyyətlərini aşkar etmək;

-söyləmin tərkib hissələrini-tema və remanın kommunikasiya nüvəsini, yeni informasiya mənbəyini aşkar etmək;

-hər bir söyləm tipinin kommunikativ-praqmatik srukturunun təbiətinə aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq aktual sintaksisin əsas vahidi kimi söyləmin linqvistik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilir.

Söyləm-müəyyən nitq şəraitində dinləyici tərəfindən dərk edilə bilən və məna (fikir) bütövlüyünə malik ünsiyyət vahididir. Söyləm ünsiyyət aktını ifadə edir. Söyləm həm də aktual sintaksisin başlıca vahididir.

Aydın olur ki, söyləm- müəyyən fikir ifadə edən kommunikativ vahiddir, yəni söyləm ünsiyyətə xidmət edir. Söyləm əksər hallarda cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin vahidi olan cümlədən fərqləndirilir. Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət göstərə bilər.

Eyni zamanda müəyyənləşir ki, söyləm məntiqi-qrammatik mahiyyət kəsb etdiyi kimi nitq fəaliyyətində onun xüsusi-intellektual tipləri formalaşır. Bunlar kommunikativ tiplərdir.

Elmi yeniliyi şərtləndirən digər məsələlər də var: bu məsələlər söyləmin iki cəhəti ilə-məzmun və ifadə planı ilə şərtləndirilir.

Kommunikativ tip kimi söyləmin müasir türkcələrdə intonasiya parametrləri, funksional-semantik aspektləri təyin olunur.

Söyləm prizmasından intonasiyanın rolu və funksiyaları müəyyənləşdirilir. İntonasiya konturları intonasiyanın sistem və normativ xarakteristikasında əks olunur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

Cümlənin funksional perspektivləri; söyləmə doğru inkişaf.

Praqmatik tip söyləmlərdə intonasiyanın rolu.

Söyləmin kommunikativ-praqmatik strukturu və ona verilən reaksiyalar.

Söyləm kommunikasiya aktıdır. Onun özünəməxsus qrammatik mexanizmi vardır. Söyləmin semantik- sintaktik modelləri digər dil vahidlərindən fərqli görünür.

Söyləm strukturuna görə müxtəlifdir və cümləyə ənənəvi olaraq verilən tərifə sığır.

Söyləmin növlərini birləşdirən ümumi cəhət onların emosionallıq və ekspressivlik keyfiyyətidir.

Bir nitq vahidi kimi söyləm bir dil vahidi kimi cümlədən fərqləndirilir.

Söyləmin özünəməxsus məntiqi-qrammatik, intonasiya, struktur-kommunikativ təbiəti və funksionallaşma qanunauyğunluqları mövcuddur.

Söyləmin nüvəsini tema və rema təşkil edir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat işi təsviri və müqayisəli metodlar əsasında yazılmışdır. Həmin metodlar əsasında söyləm bir minimal nitq vahidi kimi, supersintaktik vahid kimi, intonasiya vahidi kimi dəyərləndirilir. Söyləmin məntiqi-qrammatik aspektləri, struktur-

kommunikativ-intonasiya təbiəti, onun funksionallaşma xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırılan mövzu nəzəri cəhətdən çoxaspektli və mürəkkəb xarakterə malikdir. Söyləm nitq fəaliyyətinin kiçik bir anından və fəal dərketmədən yaranır. Tədqiqatda söyləm fraza anlayışı ilə adekvat tutulur. Söyləmlər nəzəri baxımdan differensiaslaşmamış ifadələr kimi nəzərdən keçirilir. Onlar formal cəhətdən nitqin tənzimlənməmiş, müəyyən qaydalara tabe edilməmiş vahidlərdir. «Nitq linqvistikası»nın geniş aspektdə öyrənilməsində bu tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın həm də mühüm praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya işindən universitetlərdə aktual sintaksisin, mətn dilçiliyinin, şifahi nitqin sintaksisinin tədrisində, bu sahədə dərslik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanması ilə əlaqədar faydalanmaq olar.

Tədqiqatın mənbələri. Mənbə kimi söyləm nəzəriyyəsinin yaradıcılarının konsepsiyasından, rus və Avropa dilçiliyində bu sahədə yazılmış tədqiqat işlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Müdafiəyə təqdim olunmuş dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın məzmunu respublikada və respublikadan kənar ölkələrdə elmi toplularda nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciiyyəsi, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş mənbə və elmi-nəzəri ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «İşin ümumi səciiyyəsi» hissəsində mövzunun aktuallığı, araşdırmanın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metod və mənbələri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, çap durumu barədə məlumat verilir.

İşin I fəslə «**Söyləm nitq vahidi kimi**» adlanır. Bu fəsil dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə «söyləm» termin-anlayışının məzmunu, mahiyyəti, onun linqvistikada işlənmə həddləri və sahələri müəyyənləşdirilir. İkinci hissədə söyləm, sintaqm və cümlə sərhədləri dəqiqləşdirilir. Üçüncü hissədə söyləmə mətnin tərkib hissəsi kimi baxılır və konkret olaraq sintaktik söyləmlərin məzmun və forması təyin olunur. Fəslin dördüncü hissəsində isə söyləm və nitqin linqvistikası məsələləri çözümlür.

Çağdaş linqvistik araşdırmalarda «söyləm» termin ilə yanaşı, təxminən eyni anlamda *cümlə, fraza, ifadə, məlumat, diskurs, loqos, maksim, sintaqm, nitq aktı, deyim, kəlam* və s. terminoloji vahidlər də işlədilir. Lüğətlərdə «söyləm» termininin 23 sinonim variantı qeyd olunur, söyləmin bir sıra mənaları göstərilir: söyləm əsas sintaktik anlayışda kompleks sintaktik vahiddir; kompleks sintaktik vahid kimi söyləm konkret fikir ifadə edir.

Söyləm dilin daxili quruluşu ilə bağlı məsələdir. Bir nitq vahidi kimi «söyləm» termini bir dil vahidi kimi «cümlə» terminindən fərqləndirilir. Cümlə predikativ olması ilə xarakterizə olunan qrammatik strukturudur. Söyləm isə əsasən dialoqun funksiyası olub, müsahiblər arasında ünsiyyət vasitəsidir, kommunikasiyanın aktuallaşmış vahididir. Hər bir dil faktı kimi söyləmin də iki əlaməti özünü göstərir: məzmun və ifadə əlamətləri. Məzmun planında söyləm kommunikasiya vahididir; ifadə planında isə çox mühüm intonasiya vahididir.¹

Söyləm nitq vahididir, cümlədə nitqi realizə edir; dil vahidi kimi cümlənin struktur modelini təşkil edir; söyləm cümlənin məna-məzmun tərəfi kimi çoxeffektli nitqin formal tərəfi kimi çıxış edir. Nəhayət, söyləm ritorikada danışq replikası, orator nitqi, auditoriyanın ünvanını təyin edir.²

Rus dilindəki «высказывания» termininin qarşılığı kimi yaradılmış «söyləm» termini uğurlu alınmışdır.

«Söyləm» termin-anlayışında *demə, söyləmə (öz fikrini, rəyini, məqsədini); mülahizə, fikir, rəy vermə* və s. mənalar ortaqlaşır. Bu anlayışın mahiyyətini cümlə içərisində *görünmək, özünü göstərmək, özünü hiss etdirmək* semləri təşkil edir.

Söyləmlər nitq fəaliyyətində aktivləşir, intensivləşir, «canlı nitq»in təsiri altına düşür. Bu zaman Q.A.Zolotovanın dediyi kimi, «qrammatika-sintaksis insan haqqında elmə çevrilir» tezi yaranır.³

Türkiyə dilçiliyində «söyləm»in mahiyyəti belə göstərilir: «Söyləmə-herhangi bir düşüncə, duyğu, oluş ve kılış anlatan; bir yargı bildiren ve çekimli bir eylemle biçimlenen sözcük ya da sözcük grubu/gruplarıdır. Örnək: *Acaba bugün hava nasıl? İmdat!* biçimleri.⁴

Söyləm cümlənin özü deyil. Amma söyləm cümlədən predikasiasına görə fərqlənir (cümlənin sintaktik statusu), spesifik situasiyaları, məqamları, dildə məzmun və ifadə dəyişmələrini, dil və nitq

¹ Кротевич Е.В. Предложение и его признаки. Львов, 1954. s.54

² Жеребило Г.В. Словарь лингвистических терминов. М.: Наука, 2001, с. 34

³ Золотова Г.А и др. Коммуникативная грамматика русского языка. М.: 1998, с 87

⁴ Sürer Eker. Çağdaş Türk Dili. 7 Baskı, Ankara, 2011, s. 405

vahidlərinin başqa şəkllə düşmələrini və s. öyrənir. Söyləm dil və nitq vahidləri ilə üzə çıxan mümkünlük, həqiqilik, doğruluq, mümkünsüzlük kimi modal mənaları və s. ifadə edir. Ona görə də söyləm dilin semiotik sistemində işarə xarakterlidir.

Nitq məlumat vahidi olmaqla söyləmlər 5 cəhətlə bağlıdır və həmin bağlılıqlar üzrə tədqiq olunur.

1) kommunikativ vəzifə; 2) virtual modelin xətti realizasiyası; 3) dinamik mərkəzlərin bölgüsü; 4) prosodik tərtibat; 5) situativ mənə.

Bunlardan 1-cisi, söyləmin ünsiyyət prosesindəki vəzifəsini, 2-cisi, dil sisteminin elementi kimi nəzərdə tutulan modelin nitqdə meydana çıxmasını ifadə edir.

Söyləm üçün 4-cü cəhət, yəni ritmik intonasiya cəhətdən tərtib olunma və mənanın konkret durumla bağlı olması, yəni 5-ci cəhət xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır.¹

Söyləm kommunikasiyanın ilkin anı, nüvəsi, rüşeyimi, məğzi, başlanğıcıdır.

Söyləm kommunikativ-sintaktik vahid olduğu üçün xüsusi üzvlərlə – cümlənin aktual üzvləri ilə səciyyələnir. Məntiqi vurğu nəqli söyləmlərdə hara düşürsə, aktual üzv də həmin söz hesab edilir. Söz sırası bu fərqli məqamları formalaşdırır. Məs.: Ali dün trenlə *İstanbula* gitti \ Ali trenlə *İstanbula* *dün* gitti \ Ali *İstanbula* dün *trenlə* gitti \ Dün trenlə *İstanbula* *Ali* gitti. Burada ana mövzu *Alinin İstanbula gitməsi* mesajıdır.

Söyləmdə 2 tip informasiya fərqləndirilir: mühüm informasiya-bu yeni informasiyadır, burada söyləmin kommunikativ məqsədi həyata keçirilir. Ən mühüm informasiya söyləmin temasında verilir. Elə ona görə də aktual sintaksisin başlıca vahidlərindən biri də *söyləmdir*. Söyləm həm də sintaktik vahiddir. Bu termin ingilis dilində *statement*, rus dilində *высказывания* sözləri ilə ifadə olunur.

Bu çərçivədə, *söyləm çözümləməsi (discourse analysis)* de son dövənlərdə üzərində çalışın konular arasında yer almaktadır. Söyləm çözümləməsi ilə yazılı\sözlü dilin; akış, biçem, söyləm və söyləmi oluşturan tümceler arasındaki ilişkiler, iletişim değerleri vb. ölçütlerden hareketle, incelemesi amaçlanmaktadır».²

Azərbaycan dilçisi Q.Kazımov yazır ki, «söyləm- müəyyən fikir ifadə edən kommunikativ vahiddir, yəni söyləm ünsiyyətə xidmət edir. Söyləm əksər hallarda cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, 1988, s.153-154

² Sürer Eker. Çağdaş Türk Dili. 7 Baskı, Ankara, 2011:

vahidi olan cümlədən fərqləndirilir. Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət göstərə bilər.¹

Söyləm məntiqi-grammatik mahiyyət daşıyır. Nitq fəaliyyətində onun xüsusi-intellektual tipləri əmələ gəlir. Bu tiplər kommunikativ tiplərdir.

«Söyləm» terminini «fraz» termini ilə də bərabər tutulur. F.M.Ağayeva doğru olaraq bu cür dil vahidlərinin strukturuna görə müxtəlif olduğunu və cümləyə ənənəvi olaraq verilən tərifi sığmadığını göstərir. Hətta müasir dilçilik əsərlərində söyləmləri cümlələrdən fərqləndirmək üçün xüsusi terminlər işlədilir. Müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, hər bir cümlə kommunikativ cəhətdən müstəqildir, yəni nitqdə ayrıca bir məlumat verən vahidlər kimi işlənir. Bu cəhətdən frazalar (*söyləmlər*-kursiv mənimdir) cümlələrdən fərqlənir, yəni onlar da kommunikativ müstəqilliyə malikdir, nitqdə müəyyən məlumatı bildirməyə xidmət edir. Lakin «əsil», «klassik» cümlələr həm də müəyyən grammatik strukturaya malik olan vahidlərdir ki, belə struktura frazalar (yəni söyləmlər) üçün səciyyəvi deyildir. «Klassik» cümlələrdən fərqli olaraq frazalar diferensiallaşmamış ifadələrdir. Tədqiqatçı «klassik» cümlələrin hüdudundan kənarında frazalar ümmanına düşmüş olur. Bu frazalar formal cəhətdən nitqin tənzimlənmiş, müəyyən qaydalara tabe edilməmiş vahidləridir.²

Z.Valyasinskayanın nöqtəyi-nəzərincə, «söyləm nitq fəaliyyətinin kiçik bir anından və fəal qavrayışından əmələ gəlir»³

Dissertasiyanın ikinci hissəsində əsaslandırılır ki, həqiqətən də, struktur-kommunikativ və intonasiya sistemi söyləmləri əmələ gətirir və cümlələrdən ayırır. Söyləm üçün bu keyfiyyət bizzə, aparıcıdır. Odur ki, dil vasitələrinin funksional qanunauyğunluqlarının nitqin müxtəlif forma və tipləri üzrə öyrənmək müasir linqvistikada aktual bir problemə çevrilmişdir. Burada linqvistika ilə psixologiyanın bir-birinə təyir əlaqəsi də meydana çıxır. Həmçinin dil vahidlərinin struktur-kommunikativ və intonasiya baxımından təhlili dilin səslənmə materialı ilə insan fikrinin obyekt seçilməsini şərtəndirir. «Xətti səs seqmentləri nitqin söyləm vasitələrini kommunikasiya prosesində başa çatdırır. Bu baxımdan söyləmlərin

¹ Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s.5

² Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, «Maarif», 1975, s. 45-46

³ Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М.: 1978, с.328

struktur-kommunikativ və intonasiya təbiətinin türkologiyada öyrənilməsi problemi çox əhəmiyyətli bir işdir».¹

Dilçilikdə sintaqm 3 mənada istifadə olunur. Hər şeydən öncə, o, fonetik vahid sayılır və ritmik, intonasiya qrupu, nitq təqtisi mənasında işlənir. 2-ci, sintaqm müəyyən bir ibarənin sintaktik üslubi üzvlənməsi (seqmentasiya) nəticəsi mənasında işlənir ki, bu durumda o, üslubi vahid kimi dərk edilir. Nəhayət, 3-cü, onun sintaktik vahid olmasıdır. Sintaktik vahid kimi, sintaqm təyin və təyinolunandan ibarət ikiüzlü struktur mənasına malikdir.

Sintaktik vahid kimi sintaqlar 2 qrupa ayrılır: a) predikativ sintaqlar; b) qeyri-predikativ sintaqlar. Predikativ sintaqlar cümlələrdir, yəni cümləyə müvafiq gəlir. Onlar, bir qayda olaraq, kommunikativ xarakter kəsb edir. Məs.: *Haftada üç defa akşam üzerleri eski zabıttan Almanca ders alıyor, gündüzleri müzelerdeki ve yeni açılan galerilerdeki tabloları seyrediyor ve pansiyona daha yüz adım uzaktayken burnumda lahana kokuları hiss ediyordum* (Sabahattin Ali). Qeyri-predikativ sintaqlar isə söz birləşmələrini əhatə edir. Onlar, adətən, nominativ xarakterlidir. Bəllidir ki, qeyri-predikativ sintaqlar üç yerə bölünür:

1) atributiv sintaqlar: yanaşma əlaqəsi ilə formalaşan sintaqlardır. Həmin əlaqə əşya və geniş anlamda onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri bildirir. Məs.: *büyük salon, soluk yüz, sıkıntılı rüyalar, siyah gözler; çürük meyvə, uca dağ və s.*

2) obyektiv sintaqlar: idarə əlaqəsi ilə əmələ gəlir. Bu əlaqə hərəkətlə onun obyektı arasındakı əlaqələri bildirir. Obyekt dedikdə həm müstəqim, həm də qeyri-müstəqim obyektlər başa düşülür. Məs.: *fabrikaya gitmek, yüzünü görmək, Garsonu çağırmaq və s.*

3) relyativ (zərfi) sintaqlar: xarici yanaşma əsasında formalaşır. Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərzı, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və çoxplanlılığı ilə fərqlənir. Məs.: *səhərəcən gözləmək, kəndə yollanmaq, onların razılığı ilə çalışmaq və s.*

Müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri də mətnin tərkib hissələrinin öyrənilməsidir.

Tatar dilçisi M.Zəkiyev mikromətnin hissələrindən bəhs edərkən mətnin daxilindəki söyləmləri aşağıdakı kimi qruplara bölmüşdür: çüt

¹ Алексеев И.Е. Типология структурно-коммуникативных и интонационных систем высказывания в якутском языке. ДФН, Алматы, 1994, с.3

söyləmli mətn (ümumi söyləm), müəllif söyləmləri. M.Zəkiyev söyləm terminini mətnin hissəsi anlamında təqdim edir və onları (ümumi söyləmləri) ayrı-ayrı növlərə bölür: giriş söyləm, kənar söyləm, orta söyləm.¹

Biz mətn-sintaktik söyləm münasibəti ilə bağlı bu bölgünü qəbul edirik və söyləmi başlanğıc söyləm, orta söyləm və son söyləm kimi qruplara ayırırıq.

Başlanğıc-giriş söyləm: Novruz qabağı idi. Bağışlanmaqdan danışırdılar. Məhbusların bazarlığını eləyən Həsən Gərmək hər gün kameraya yeni xəbərlərlə qayıdırdı. Bazarın bəzən-məzini, Qala düzündə əsgərlərin məşqini deyib, nifrətlə yerə tüpürürdü. Bir o deyil, həyat işığından məhrum, qarovulların inadına oyuncuq olan adamlar pəncərədən baxdıqca hiddətdən, sanki sıxılır, əriyirdilər (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1956, s.7).

Orta söyləm: O sabaa meydan doluydu insannan. Primar Çüvenji Banu kuşanmıştı üç boyada bir kuşaklan. Beş-on ixtar adam bayraklarlan ellerində dizilmiştilar klisenin önündə yolun iki tərəfinə (qaq.: Nikolay Baboqlu. Karanfillar açtılar enidan. Kişinev, 1981, s.12).

Son söyləm. Buna yekunlaşdırıcı söyləm də demək olar. Mətni yekunlaşdırmaq o deməkdir ki, o öz növbəsində sonrakı mətnin gəlişi üçün şərait yaradır; bu zaman həm də mətnə dəyər verilir. Frazafövqi vahidin yekunlaşdırıcı keyfiyyəti (yəni təzahürü) mətnin, sintaktik bütövün, periodun məlum növlərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu, frazafövqi vahidin özünəxas xüsusiyyətindən irəli gəlir. *Nihayət rastgele bir kapıyı araladım ve içeride Raif efendiyi gördüm. Onu evvelden tanıyıyordum. Buna rağmen, masamın başına eğilmiş gördüğüm bu adamın başkası olmayacağını derhal hissettim. Sonradan bu kanaatın nereden geldiğini düşündüm.* (Sabahattin Ali, s.17).

Sintaktik söyləmlər mətnlə sıx şəkildə bağlıdır. Ona görə də söyləm mətnin tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir.

Mətnin tərkib hissələri kimi söyləm, sintaktik bütövlər, period, frazafövqi vahid, mürəkkəb sintaktik bütöv (makromətnlər) və diskus, abzas, prozaik bəndlər (mikromətnlər) göstərilir. Bəzən bu anlayışlar eyniləşdirilir, sinonim kimi izah olunur. Həmin tərkib hissələri nəzərdən keçirək:

¹ Закиев М.З. Татар синтаксисы. Казан, 2008, s.361

Biz türkcələrin sintaktik söyləmlərini-söylənilən fikirlərini mətn dilçiliyi baxımından belə təsnif edirik:

1.Sintaktik söyləmlər-söylənilən fikirlər mürəkkəb sintaktik bütöv şəklində olur. Mürəkkəb sintaktik bütöv bir sintaktik qurum kimi məndən izolyasiya olunmuş şəkildə araşdırılmır, ancaq mətn müstəvisində gerçəkləşən və özünün dil-nitq varlığını məndə reallaşdıran bir struktur kimi qəbul olunur. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin ardıcılığı həm də mətn yaradır. Məs.: *Beni buraya getiren neydi? Rastgele yürürken gözüm bu taraplara ilişince neden hemen sapsmıştım? Hatta neden evden çıkar çıkmaz bu istikameti tutarak sözleşmiş gibi buraya gelmiştim. Dünyada en güvendiğim mahluktan ayrıldıktan ve onun, iki insanın ancak muayyen bir hadde kadar birbirine yaklaşılabileceklerine dair söylediklerini dinledikten sonra, ölüme bile beraber giden bu insanların hayattan ayrılıkları yere gelmek suretiyle ona bir nevi cevap mı vermiş oluyordum?* (Sabahattin Ali. Kürk Mantolu Madonna. Roman. İstanbul, 2009, s.123).

2.Sintaktik söyləmlər-söylənilən fikirlər period şəklində olur: «Period» termini yunan kəlməsidir, «dairəvi fırlanma» deməkdir. Söyləm dairəvi fırlanma şəklində ifadə olunur. Period formasında olan söyləmlər məndə sağ yandan başlanğıc cümlə ilə qapanır. Məs.: *Gecə dəhşətli yuxu kimi kainatı basmışdı. Qatı və dibsiz qaranlığın bağlarından qopan yağış dünyanı qamçılıyır, arabir eşidilən səslər, qaranlıqda doğulan adamların fəryadına bənzəyirdi. Yalnız alçaq damında ot bitmiş, kərəni qocalmış, pərdisi qaralmış daxmanın qarşısında bir atlı hər şeyə dözüb dururdu. At ayaqlarını yerə döyür, yüyürmək, yağışdan qaçmaq üçün dartınırdı. Qaya kimi atın üzərinə tingilmiş gövdəli adam isə cilovu da bərk çəkir, daxmaya baxır, baxdıqca baxırdı* (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri, I, s.10).

3.Sintaktik söyləmlər-söylənilən fikirlər frazafövqi vahiddən ibarətdir. Frazafövqi vahid konkret abstrakt vahiddir. Belə vahidlərin əsas mahiyyəti sintaktik paralelizm deyil, semantik paralelizmdir. Məhz semantik paralelizm frazafövqün təzahürü kimi çıxış edir, mətnin ağırlıq yükünü öz üzərində sona qədər aparır. Həm də mətnin özəyini təşkil edir. Çox zaman mətnin bitməsi bu özəyin aydınlaşması ilə bağlı olur. Misal üçün:

Aydır:

Xan qızı, yerindən turayınmı?

Yaqaqla boğazından tutayınmı?

Qaba öncəm altına salayfınmı?

Qara polat uz qılıcım əlümə alayışmı?

Öz gödəndən başını kəsəyinmı?

Can tatlusun sana bildirəyinmı?

Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi?

Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!

Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!-dedi (Kitabi-Dədə Qorqud)

4.Sintaktik sözləmlər- sözlənilən fikirlər diskursdan ibarətdir: Mətn-diskurs binarlığının nəzəri əsasları mövcuddur. Diskurs rabitəli danışığ, sözlənilən mətndir. Bu mənada diskurs formal qrammatik struktur kimi götürülən mətndən fərqlənir. Diskurs danışanın öz həmsöhbətinə yönələrək qurduğu koherent mətndir. Diskurs sosiomədəni kontekstdə interaktiv prosesin nəticəsidir.

5.Sintaktik sözləmlər-sözlənilən fikirlər abzasdan ibarətdir: *Rüzgar karları bir duvardan obürünə savuruyor ve gözlerime dolduruyordu. Sokaklarda hiç kimse yoktu. Ara sıra beyaz bir otomobil hastanenin kapısından içeri giriyor, biraz sonra tekrar çıkıyordu. Bir polis, ikinci defa yanımdan geçerken, bana dik dik baktı və üçüncü seferinde buralarda neden dolaştığımı sordu. İçerde hastam olduğumu söyleyince, gidip istirahat etmemi və yarın gelmemi tavsiye etti; fakat bundan sonraki tesadüflerinde halime acıyan bir sükutla yanımdan geçip gitti* (Sabahattin Ali. Kürk Mantolu Madonna. Roman. İstanbul, 2009, s.128).

6.Sintaktik sözləmlər-sözlənilən fikirlər prozaik bəndlərdən (mikromətdən) ibarət olur.

N.Novruzova sözləmi budaq cümlə səviyyəsində götürməyin tərəfdarıdır. Çünki sözləm mətn daxilində cümlə komponentlərinin qruplaşmasında əmələ gəlir. Sözləm seqmentə görə cümləyə uyğun gəlir. Sözləmin struktur təşkili isə superseqment vasitələrin- intonasiya və söz sırasının köməyi ilə yaranır.¹

Məlumdur ki, cümlənin sözləm funksiyasının əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir. Aktual üzvlənmənin –məna üzvlənməsinin əsas vahidləri *tema və remadan* ibarətdir («tema» -məlumat, «rema»-predikat deməkdir).

Sözləmin seqmentasiyası onun üzvlənməsi ilə əlaqədardır. L.Blumfild sözləmin iki üsulla üzvləndiyini göstərirdi. 1)vasitəsiz iştirakçılar metodu. Vasitəsiz iştirakçılar belə bir müddəaya əsaslanır ki, hər bir müstəqil nitq parçası öz strukturuna görə binar (ikili) səciyyəlidir. Sözləmi ardıcıl şəkildə vasitəsiz iştirakçılara bölmə nəticəsində sonuncu iştirakçıları, yəni ən kiçik (minimal) mənalı seqmentləri müəyyənləşdirmək olur. Hər bir sözləmdə müəyyən bir dil forması ya hansısa böyük bir dil formasının tərkib hissəsi kimi meydana çıxır; hər hansı bir sözləmdə cümlə kimi çıxış edən forma, başqa bir sözləmdə o, aid olma mövqeyində ola bilər. Hər bir sözləm cümlədən ibarət ola bilər. Bu o halda baş verir ki,

¹ Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2002, s.36

söyləm istər ənənəvi qrammatik təşəkkül tapması baxımından, istərsə də, hər hansı bir mənaya görə, bir-birinə qrammatik aranjirovka ilə bağlanmayan bir neçə dildən ibarət olsun. Məndə söyləm 3 cümlədən də ibarət ola bilər. Müəyyən bir söyləmdə mövcud cümlələr məhz sadə bir şərt daxilində hüdudlanır, hər bir cümlə müstəqil bir dil formasıdır, heç bir daha geniş qrammatik konstruksiya vasitəsilə hər hansı bir dil formasına daxil olmur.¹

Deyildiyi kimi, söyləmin iki tərkib hissəsi mövcuddur: tema və rema. Bəllidir ki, aktual üzvlənmə komponentləri tema və rema əsasında yaranır. V.Matezius həmin hissələrin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1) söyləmin çıxış nöqtəsi. Bu əsas nöqtə də adlanır. Bu cür mətnlərdə verilən, təsvir və nəql edilən hadisələr, informasiya məlum olandır. Bu, bilindiği kimi temadır.

2) Söyləmin yeni informasiyanı-yeni məlumatı bildirən hissəsi. Bu kommunikasiya nüvəsi də adlanır. Yeni məlumat «informasiyanın canı», «informasiyanın özəyi» də adlandırılır.²

Söyləm nitq aktı nəzəriyyəsi ilə bağlı məsələdir. Kommunikasiya-ünsiyyət aktı-müəyyən ünsiyyət şəraitində dinləyici tərəfindən qəbul edilə bilən və məna bütövlüyünə malik məlumat vahididir.

Söyləm gerçəkliklə münasibətdədir.«Söyləm» termini linqvistik ədəbiyyatda «nitq aktı» anlayışının sinonimi kimi də istifadə olunur. Bundan əlavə, söyləm nitq aktını kontekstdə təyin edir.

Nitq aktı nəzəriyyəsi birinci növbədə Oksford məktəbinin filosofu C.Ostinanın (Austin 1962) adı ilə bağlıdır. Burada diqqət ilk olaraq söyləmin tələffüzünə yönəlir.

Nitq aktı praqmatikanın mühüm aspektlərindən biridir. Nitq aktı ifadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərdir.

Nitq aktının 3 növü mövcuddur: 1) lokutiv akt, 2) illokutiv akt, 3) perlokutiv akt.

Lokutiv akt-dil strukturu kimi söyləmlərin məna baxımından düzgün formalaşmasına nəzarət edir. İllokutiv akt-söyləmdəki fikri dinləyəne çatdırmaq üçün öz niyyətini dilə gətirməkdir. Bu isə müəyyən məqsədlə edilir. Perlokutiv akt isə baş verən hərəkətin nəticəsidir.

İllokusiya danışmaq zamanı edilən hərəkəti bildirir. Bu, nitq aktı nəzəriyyəsində geniş tətbiq olunur. Danışqdan əvvəlki durum və nitqdəki fərd, bunların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən yeni elm sahəsidir. Məs.: \Hava

¹ Leonard Blumfeld. Dil. Bakı, 2014, s.161

²Матезиус В.О. Основная функция слов в чешском языке.-Пражский лингвистический кружок. М.: 1967, с. 240.

soyuqdur\ . Mühərrik işə düşmür\ . Burada 4 hal mövcuddur: a) hava soyuqdur hökmü; b) avtomobilin işə düşməsi hökmü; c) soyuq olmaq məsələsi; ç) maşının işə düşməməsi.

Söyləmin semantikasi illokusiya biçimində ola bilər. Bu, praqmatik üçün işlədilən xüsusi anlayışdır, bu zaman təkcə söyləmin gerçəkliyi deyil, illokusiyanın öyrənilməsinə yönəlmiş semantikadır.

Dissertasiyanın II fəslı «**Söyləm və aktual üzvlənmə. Söyləmin kommunikatıv-intonasiya tipləri**» adlanır. Həmin fəslın birinci yarımbölməsində söyləmə kommunikasiyanın aktuallaşmış vahidi kimi yanaşılır. Söyləmin kommunikatıv perspektıvləri cümlə üzvlərinin məntiqi-kommunikatıv səviyyəsində, cümlə və söyləm arasında olan münasibətlərdə aydınlaşır.

Söyləm dinamik vahiddir. Canlı danışıq dili cümlələrində dil modelləri ilə gerçəkləşir. Ona görə də bir çox əlamətləri ilə kommunikatıv vahid kimi şifahi nitqlə sıx şəkildə bağlıdır, konkret məlumatları müəyyən situasiyada çatdırır. Məs.: *Babam gitti* cümləsi aşağıdakı sual və cavabları doğurur: *Kim gitti?*- *Babam\Babam gitti; Ne haber var?*- *Babam gitti*. Göründüyü kimi, bu dialoqu uzatmaq, genişləndirmək olar. İnformasiya-cavablar da müxtəlifdir, məntiqi vurğu, məlumatın keyfiyyəti, intonasiya, cümlənin aktual üzvlənməsi, tema və remanın funksiyalarının dəyişməsi.

Söyləm dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşan dil (nitq) vahididir. Söyləm mahiyyət etibarilə ünsiyyətdə danışıqın aktuallaşmış ən kiçik vahididir. Söyləm intonasiyanın əsasını təşkil edən bütövlükdür. İki fəsilə arasında gələn danışıq parçasıdır. Nitq axını parçaları seqmentlər adlandırılır. Məs.: *Bu il\quraqlıq olduğundan\otlar vaxtından əvvəl\ göyərmişdi (İ.Şıxlı)*.

Türk dillərində söyləmin bir sıra kommunikatıv tipləri də fərqləndirilir. Bu tiplərdə daxili məna sualın tərzindən asılıdır.

1) Söyləmin sual tipi: *Sen ne hakla bu işe karışıyorsun? (kızgınlık); Niçin sizinle ilgisi olmayan meselelerle uğraşıyorsunuz (uyarı, kızgınlık); Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi? (hayranlık); Birden karşıma çıkmaz mı? (şaşkınlık); Mümkün müdür ki kadına değer vermeyen toplumlar yükselsin? (mümkün değildir)*

2) Söyləmin sual olmayan tipi: Belə söyləmlər elliptik xarakter daşıyır. Məs.: *İrəli! Kitabı! (məənə ver), İstanbulla bir bilet (...), Bakıyə beni... və s.*

3) Söyləmin təhrik tipi: *Varlı uşaqlarına yaxın getmə! Öz taylarınla gəz! Hidayət, Cəlal, Cahanla...(Mir Cəlal)*.

Beləliklə, söyləmə nitq faktı kimi baxılmalıdır. Bizim araşdırmamızda söyləm dil vahidi olan cümlədən qeyd olunan kriteriyalara

görə fərqləndirilir. Söyləmin ümumi cəhətlərini özündə birləşdirən forma, semantika və funksiyanın emosionallıq keyfiyyətinin dərəcələri müəyyənləşdirilir. Söyləmin struktur-semantik və kommunikativ tipləri (nəqli, sual, təhrik, dilək və s.) türk dillərinin materiallarına əsasən təhlil olunur. Söyləm ilə situasiyanı birləşdirən, ayıran xüsusiyyətlər dəqiqləşdirilir. Söyləmin kontekstual özəllikləri tədqiq edilir.

Söyləmin predmet sahəsinin bir çox semantik növləri mövcuddur. Ona görə də tədqiqatda şərti, qiymətləndirmə, təsadüfi, emosional, təsiretmə və s. sözləmlər türkcələrdən verilən misallar əsasında aydınlaşdırılır.

Bu fəslin 2-ci yarımfəslində sözləmlərdə intonasiya və söz sırası nəzərdən keçirilir. Göründüyü kimi, söyləmin (frazanın) formalaşmasında intonasiya ən ümdə, ən sadə və vacib vasitələrdəndir. «İntonasiya bütün dillərdə mənə ifadə edən universal vasitədir. İntonasiya nisbi üzvlənmə səciyyəsinə malikdir, nitqə hazır şəkildə daxil olur, hər dildə intonasiya sistemi («intonasiya səviyyəsi») yaranır. Bütün bunlara görə intonasiya dil vahidi hesab edilə bilər. Lakin digər dil vahidlərindən (fonem, morfem, söz) fərqli olaraq intonasiya nisbi üzvlənməsi ilə səciyyələnir, habelə mənaca qeyri-müəyyən və yaygın olur».¹

Hər bir söyləmin dərin strukturu xarakterizə edən mənə imkanları mövcuddur. Söyləmin predmet sahəsinin semantik növləri aşağıdakılardır:

1) şərti sözləmlər. Bu mürəkkəb sözləmdir, adətən «əgər/əgər», «onda», «elə isə» bağlayıcılarının iştirakı ilə düzəldilir. Məs.: *Eger çok yakında geri dönsen...; Onda mən razı deyiləm; Əslində isə mənə elə sən lazımsan; Hamısını ki görmüşdür. Hiçbir şey, beni kararımdan vazgeçilmez.*

2) Qiymətləndirmə (qiymətləndirici) sözləmləri. Bu sözləm vasitəsi ilə obyektə mütləq və müqayisə yolu ilə qiymət verilir: *Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen an sancak \\ Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak. Biz teslim olanın canına kıymayız. -Nə gözəl! Nə yaxşı, çox pakizə.*

3) Ucadan oxuma sözləmləri. Burada təsdiq və inkar münasibətləri öz əksini tapır. Məs.: *Biz daima doğudan batıya yürüdük. Milli varlığımıza düşman olanlarla dost olmayalım. Elə sözləm örnəkləri ilə qarşılaşmaq olur ki, onlar fraza keyfiyyətinə malikdir Bəzən ifadə ikinci replikada təşdidqə işlənir, inkar mənasını ifadə edir və yenə fraza yaranmış olur. Məs.: Belə uşağı da yetim qoymaq olar?- Yetim niyə olur? (M.İbrahimov).*

4) Təsiretmə sözləmləri; buna deskriptiv sözləm də deyirlər. Məs.: *Türk vatanseverliğinin birinci farkı vatan savunması karşısında her işi*

¹ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri.I, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982, s.71

bırakarak silah altına koşmaktır. Mənanın təsirini gücləndirmək üçün ifadə inkarda işlədilir:- *Evin yıxılmasın, evin tikilməsin* və s.

5) emosional söyləmlər:-*Ağa, sən mənim canım, qoy otursun! Əlinə sağlıq! Başıma küllər! Anamın ölmüşünə!*

6) Predikativ söyləmlər: *Ömürlük Sibirə sürgün olundu.- Dəhşətdir!* (M.İbrahimov)

Fəslin 3-cü yarımbölməsində söyləmin aktuallaşma və funksionalaşma xüsusiyyətləri öyrənilir. V.Mateziusun fikrincə, cümlənin əsasını iki amil: söyləm əsası və söyləm nüvəsi təşkil edir. Bu baxımından cümlə adətən 2 hissəyə ayrılır. Birinci hissədə haqqında məlumat (xəbər) verilən, ikinci hissədə isə məlumatın (xəbərin) özü ifadə olunur. Məs.:

1) Uzun müddət; 2) yatağının beyaz örtüsünə; 3) bakarak durdu (Sabahattin Ali)

1) Ertesi gün; 2) akşam treniyle gitti (Sabahattin Ali)

1) Çəpərin dibində; 2) bir dəstə qız dayandı (İ.Şıxlı)

1) Suya gələnlər; 2) səhənglərini doldurub 3) dikdirə çıxdılar.

Aktual üzvlənmə məzmunu (söyləmin əsas hissəsi-temaya və onun barəsində xəbər verilənə) və formaya (linqvistik vasitələrə) ayrılır. Yəni tədqiqatçılar aktual üzvlənməyə təkcə məzmun yox, eləcə də forma baxımından da yanaşırlar.¹

Məzmunca yanaşma mövqeyində olanlar üçün söyləmin aktual üzvlənməsi bütün durumlarda nitq aktında gerçəkləşir. Bu zaman söyləmin bu baxımdan ifadə vasitələri axtarılıb tapılır. Formal yanaşmada isə söyləmin aktual üzvlənməsi formal ifadə olunan cümlələrdə təmsil olunur.

Hər iki yanaşmalar (məzmun və forma) kontekstual cəhətdən müxtəlifdir. Məzmunca yanaşmada bunlar diqqət mərkəzindədir və bu cür hissələrə ayrılır: 1) mütləq ikiüzvlük (söyləmin iki hissəyə ayrılması); 2) trenar struktur (iki əsas hissə və onlar arasında keçid); 3) söyləm daxilində müxtəlif cür paylanan semantik keyfiyyətlərin dərəcəsinin artması və azalması.

Mütləq formal ifadəlilik tərəfini müdafiə edənlər söyləmin aktual üzvlənməsində aşağıdakıları diqqətdə saxlayırlar: 1) hər iki hissənin-tema və remanın formal ifadəsi tələb olunur; 2) hər iki əsas komponentdən heç olmasa birinin formal ifadəsi tələb olunur. İkinci halda aktual üzvlənmə elementlərinin axtarılması «mərkəz axtarma» problemi ilə birləşir. Həmin elementlər-tema və rema bir söyləm daxilində binar birliyə malik olur.

¹ Николаева Т.М. Актуальное членение, категория грамматики текста. Вопросы языкознания, М., 1972, с.48

Beləliklə, aktual üzvlənmə və söyləm məsələsi ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

Məlumat vahidi kimi hər bir cümlə mütləq müəyyən kommunikativ vəzifəyə uyğun olur. Müəyyən nitq ünsiyyəti ehtiyacını məhz aktual üzvlənmə yerinə yetirir, belə ki, o, cümlənin komponentləri arasında xüsusi əlaqə yaradır, onlardan biri məlumatda əsas, başqası isə söyləm üçün mühüm olan yenini ehtiva edir. Beləliklə, aktual üzvlənmə vasitəsilə məlumatın məqsədə yönəldilməsi təzahür edir.

Bizə elə gəlir ki, predikatlaşdırmaya aktual üzvlənmənin komponentlərinin bağlılığı kimi baxmaq lazım gəlir, buradan məhz söyləmin müəyyən məqsədə yönəldilməsi aşkar olur.

Söyləmlərin məntiqi və qrammatik aspektləri mövcuddur. Söyləmin məntiqi aspekti onun həqiqi mənada olmasıdır. Burada söyləmin mahiyyətində doğruluq, həqiqilik olmalıdır. Söyləmin qrammatik aspekti nəql etmək məzmununa malik olmasıdır. Məs.: *Gürcistan Cumhuriyeti Amerika kıtasındadır. Petrol bir süre daha bütün dünyada önemini koruyacaktır.*

İ.Kazımov «Azərbaycan dilinin morfosintaksisi» adlı məqaləsində söyləmdən (ismi və feli birləşmələr) xüsusi morfosintaktik kateqoriya kimi bəhs edib. Bu tip söyləmlərin formalaşmasında sintaktik derivasiya (sintaktik törəmə) qanunları başlıca yer tutur. Söyləmin nüvə konstruksiyaları əmələ gəlir.

Müəllif yazır ki, Azərbaycan dilində bu tip söyləmlərin özünəməxsus morfosintaktik tipləri mövcuddur. Həmin tiplər morfosintaktik struktura malikdir: 1) sinonimik reduplikatlar; 2) tərkibi distant qoşmalar; 3) cümlə sintaksemləri-konversivlər.¹

Söyləmin mətnə informasiya mənası genişlənə bilər. Məs.: *Mənim anam* divanda oturub. *Mənim qızım* otaqda fortepiano çalır.

Türk dillərində müəyyən səciyyəvi ritmik melodik modellərdən ibarət olan sintaktik söyləmlər özünü göstərir. Məs.: *Onlar söylədilər ki, gəzintini sevirdilər.* Bu tamamlıq budaq cümləsi iki sintaktik söyləmdən (onlar söylədilər; gəzintini sevirdilər) ibarətdir. Bu tip sintaktik söyləmlərə müqayisəyə cəlb edilən türk dillərində də rast gəlmək olur. Məs.: *Efendiler, bilirsiniz ki, hayat demek mücadile ve müsademe demektir. Əzizim bilməlisən ki, valideyn kimdir?*

Türk dilərinin söyləmlərin spesifik formal və intonasiya strukturuna malikdir. İfadələrin (söyləmlərin) iyerarxiya strukturunda intonasiya

¹ Kazımov İ. Azərbaycan dilinin morfosintaksisi. «Türkologiya» jurnalı, Bakı, I, 2015, s.56-63

həllədicə rol oynayır, ona görə ki, həmin ifadələrin semantik yaxud qrammatik strukturunu dəyişdirməyə və ya neytrallaşdırmağa qabil olur.

Araşdırmaımıza əsasən deyə bilərik ki, müasir türkcələrdə tautoloji söyləmlərə də çox rast gəlmək olur.

İnformasiya postulatları aşağıdakı tip söyləmlər vasitəsilə verilir. Bədii əsərlərdə, danışıqda belə söyləmlər çox işlədilir. *qadın var qadın; qanun var qanun. Uşaqdır ki, uşaq.*

«Burada yüksək intensivlik, subyektiv qiymətləndirmə imkanı həmin söyləmlərin üslubi mövqeyini də müəyyənləşdirir. Mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət etdiyi üçün, intensivlik bildirdiyi üçün belə söyləmlərdə sözlərin gerçək leksik mənası arxa plana keçir, sönlükləşir, emosional an qrammatik anı üstələyir.¹

O, sözünü belə bitirdi: -Hım..nə idi, biz özümüz də o kişilərə nökrək. Onlar da millətin başının ucalığıdır. Söz məsəli, *nökər var, nökrək var* (Mir Cəlal).

Tədqiqatın III fəslində türkcələrdəki söyləmlərin xüsusi-intellektual növləri və onların məntiqi-qrammatik mahiyyəti araşdırılır. Ritorik, elliptik, sabit, emosional, qoşulma (söyləmin parselyat tipi), emotiv, frazeoloji, modal (söyləmin modal əhatəsi) söyləm növləri və onların meydana gəlmə şəraiti və s. tədqiq olunur.

Dissertasiyada ünvan baxımından ritorik söyləmlər aşağıdakı qruplara bölünərək şərh edilmişdir:

1. Allaha ünvanlanan ritorik söyləmlər: *İlahi...axı sənə nə yaşın var ki, nə haqla hisslərlə oynayrsan, qəddarlıq edirsən?...Axı kimsə, hansısa sevdiyin qız sənə aldatmayıb, sənə xəyanət etməyib, sən yanmamısan...niyə?...və bu yolla hara belə gedirsən?* (Kazımov T. Talelərini özləri yazanlar. Roman-epopeya, 1-ci kitab, 2012, s.415).

2. Müəllifin özünə ünvanlanan ritorik söyləmlər: *Nə deyim? Deyim ki, sənsiz bir günüm olmasın, inanarsan? Utanmadan deyirəm, hər gün Allaha yalvarıram ki, bizi bir-birimizin həsrətində qoymasın, ayrı salmasın. Deyim, sənə görə ölərəm də, inanarsan?* (T.Kazımov: 163).

3. Şəxsə (sənə) ünvanlanan ritorik söyləmlər: *Sən nə tez böyüdü?...necə deyərlər, canın da onun evində çıxar...aydındır? Başa düşdün, aydındır fikrim?* (T.Kazımov: 168).

K.Abdullayevin fikrinə görə, elliptiklik ideyası əslində sintaktik vahidin (söyləmin) dəyəərə malik yoxluğunun üzərində qurulur və məhz

¹ Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974, s.149

belə bir yoxluq ellipsisli komponentləri, ya da başqa sözlə desək, sıfır üzvlü komponentləri başqa komponentləri daha sıx şəkildə bağlayır.¹

Düşüncənin ifadə forması olan elliptik söyləmlər feili və ismi ola bilər:

Feili xəbəri buraxılmış söyləmlər: belə söyləmlərdə xəbərin sıfır formada varlığı müəyyən bir məqsədlə ilgilidir. Danışan işin ya icra yerini, hərəkətin obyektini, ya zamanını, ya səbəbini və s. diqqətə çatdırır.

Hərəkətin obyektini ifadə edənlər: İrəli doğru! ("getmək")

İşin icra yerini bildirənlər: Kürkü yayda, orağı qışda («alarlar»)

İşin icra zamanını bildirənlər: Günü səhər! («çıxarıq»)

Predmeti nəzərə çatdırırlar: Mənə bir bilet! («verin»)

İsmi xəbəri buraxılmış söyləmlər: Baba, ne habar?, Oğlum, nə xəbər!, Nə mənası! («var»).

Elliptik söyləmlər düşüncənin xüsusi ifadə formasıdır. Müqayisə olunan türkcələrdə elliptik söyləmlər məzmun baxımından əsl elliptik söyləmlər, əmr xarakterli elliptik söyləmlər, salamlama yaxud arzu etmə məzmunu daşıyan elliptik söyləmlərdən ibarətdir. Bunlarda ismi və feili xəbərlər ellipsisə məruz qalır.

Söyləmin, əsas növü emosional söyləmlərdir. Emosional söyləmlər semantik cəhətdən ekspressivlik xüsusiyyətlərinə malikdir. Həmçinin də ekspressiv söyləmlərin bir çoxu emosional keyfiyyətlərə malikdir. Bu əlamətlər emosional-qiymətləndirici səciyyəli ekspressiv söyləmlərə aiddir. Emosional-qiymətləndirici keyfiyyət aşağıdakı söyləmlərdə özünü göstərir: Ağa irəli yeridi: -İnsafsız qızı, insafsız,-deyərk Güllünü acıladı (Ə.Muğanlı), -A, qudurmuş köpək, istəyin nədir! (Nağıllardan);-Vəfasız dünya, etibarsız dağlar,-deyə o, dərindən bir ah çəkdi («İntiqam», s.262)

Bu cümlələrin içərisində «insafsız qızı, insafsız», «qudurmuş köpək» frazaları söyləmlərdir.

Türkcələrdə elə söyləmlər vardır ki, müəyyən fərdlərə aid müqayisə və bənzətmə üçün istifadə olunmuş heyvan adları və heyvanlara xas hərəkətlərin adlarının insan üzərinə köçürülməsi nəticəsində formalaşır, bu zaman belə söyləmlərdə emosional-qiymətləndirici cəhət yüksək olur. Məsəl üçün: Tülkü oğlu tülkü, qoyun kimi baxmaq və s.

Çağdaş türkcələrdə sabit emosional söyləmlər müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Yalvarış, xahiş, minnət anlamında: Emosional söyləmlərdə çağırış, istək motivi qüvvətli olur: Məs.: Şamilgilin qızla olan söhbəti uşaqları

¹ Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: «Maarif», 1998: s.149

yuxudan oyatdı.- *Çörək*,-deyə körpələr aqlamağa başladılar («İntiqam», s.56);-Ə, gəl, *qadan alım*, səni allah mənə haradan yetirdi («İntiqam», s.76);

2.And içmə, inandırma anlamında: -Mehdi! *And içirəm namusuma, gəncliyimizə, sevgimizə.*(«İntiqam», s.68); *And olsun...*bundan sonra heç şey əsirgəyən deyiləm («İntiqam», s.69).

3.Xeyir-dua, arzu, dilək, istək anlamında: Həkimli bir addım kənara çəkilib, öz gözünə inanmırmış kimi Mehdi təpədən dırnağadək süzdü:- **Həmişə ayaq üstə, əmioğlu, həmişə ayaq üstə**, otur, bir danış görək nə gördün, nə eşidən, haraları gəzdin? **Çox şükür təbiətin varlığına** ki, biz yenidən sənənlə yenidən görüşdük.- **Çox şükür, çox şükür**, elə bil ki, ölümdən qayıtdın («İntiqam», s.57); -**Gözünüz aydın**,-deyə gülümsədi («İntiqam», s.79); Partizanlar təlaş, qorxu içindədir. Onun ürəyi sıxılır: «**S u, s u**»-deyir,-**Su, mənə su**,-deyə Mehdi sayıqlayırdı («İntiqam», s.251).

4.Peşimançılıq, təəssüf anlamında: -**Keçən günlər, keçən günlər**,-deyə Mehdi dərindən bir ah çəkdi («İntiqam», s.67); Həkimli Rza Ağazadəni gözləri qarşısına gətirdi, ürəyi alışıb yandı, xeyli düşündükdən sonra yanıqlı bir dillə dedi:- **Heyf sənə, Rza, heyf!** Vətən torpağına qayıtmaq sənə qismət olmadı («İntiqam», s.229); Hamı **«vay Mixaylo!»** deyərək ağlayırdı. Lakin hamının da əlləri yumruqlanmış, dişləri qıcırdayırdı, nifrət dolu gözlər **«İntiqam! İntiqam!»** deyərək alışıb yanırdı («İntiqam», s.256).

5.Emosional tərzdə əşya və faktı qiymətləndirmə anlamında: **Ah, nə qədər gözəl günlər idi!...** Görərsən o günlər bir də bizə qismət olacaqmı? («İntiqam», s.66); **Yol uzun...Qəlblər məhəbbətlə dolu...**(«İntiqam», s.83).

6.Söz vermə anlamında:-Asan işdir, **silah bizim boynumuza**,-deyə Həkimli tez dilləndi («İntiqam», s.64).

7.Əmr, təhrik etmə məqamında:-Söylə, əzizim, **qəlbimizi açan bir xəbər!** («İntiqam», s.70); -**Atəş!** Vurun!-deyə ucadan qışqırdılar («İntiqam», s.107);-**Ayağa dur, əllərini yuxarı!**-deyə qışqırdı («İntiqam», s.114); -**İrəli, irəli** deyirəm sənə,-deyə arxadan gələn hirsələndi («İntiqam», s.115); Qoca: -**Ayağa qalxın, hərə bir tərəfə...** («İntiqam», s.196); -**Arxamla**,-deyə pəncərədən yavaşca bayıra düşdü («İntiqam», s.249).

8. Hirsələnmək, qəzəblənmək, həyəcanlanmaq anlamında: -**Qazanların ağzını...**-deyə əspazın üstünə qışqırdı («İntiqam», s.100); -**H m...**Eşdidin ki, səhər cəbhəyə gedəcəksən, ona görə də qanın yaman qaralır («İntiqam», s.139); Qəlbi qəzəblə dolu olan bir nəfər alman: - **Tanklardan atəş!**-deyə bağırdı («İntiqam», s.188); Qorisiya tərəfdən on səkkiz-iyirmi

tankın gəldiyini xəbər verdilər. Komandir:- **İyirmi tank!**-deyə həyəcanla yerindən sıçradı («İntiqam», s.238).

9.Nifrətmə anlamında: Mehdi gözünü alman nəfərindən yenə də çəkmirdi.-**Nifrət müharibə törədənlərə, nifrət ədalətsiz müharibələrə!**-deyə o, başını tərptədi («İntiqam», s.104); - **Nifrət, nifrət, sizin ölüm rəngli xaçınıza nifrət!** («İntiqam»,s.281).

10. Sevinc mənasında: - **Ura-a-a!** Buna görə səni yenə təbrik edirik! («İntiqam», s.133)

Göründüyü kimi, fərdin təlaş və həyəcanının, istək və diləyinin, nifrət və alqışının, iztirab, istehza və qorxusunun, ağrı-acılarının, təəcüb və təəssüfünün və s. hissələrinin yüksək emosiya ilə ifadəsinə nidalar da yardım edir.

11. Xəbərvermə məqamında: Təmirçilər öz haraylarına qalmışdı.-**«Yanğın! Yanğın!»** qışqırtısına on beş-iyirmi dəqiqəyə üç yüz nəfərə yaxın adam toplaşdı («İntiqam», s.185).

Çağdaş türk dillərində qoşulma sözləmlər danışanın psixoloji durumundan, fərdi özəlliklərindən, konuşma zamanındakı gerçək situasiya, şərait, duyğu ardıcılığı və keçmişdə olmuşların müəyyən sırada qavranılmasından, düşüncə-nitq prosesinin əlamətlərindən: dinləyicinin danışılan məsələlər, adı çəkilən, şəxs, əşya və yerlər haqqında nə qədər məlumatlı olub olmamasından asılı olaraq, habelə danışan ayrı-ayrı məsələləri dəqiqləşdirmək, dürüsləşdirmək, tamamlamaq, izah etmək istədikdə ortaya çıxır.(T) Yürüdülər... *Arabaya doğru* (Çokum), (A) Uşaqlar qaçırdılar. *Kəndin aşağısına doğru*.(Türkm.)Xökman okarın. *Türkmen dilinde* (N.Xocaqəldiev);(Tat.) Menə büqen də... Haman şul uk yoyaş. Ay da şul uk. *Yıldızlar da. İke tau arasındaqı çışmələr də...* (İ.Qazi)

Bu sözləmlərin sonuncuları (*arabaya doğru, kəndin aşağısına doğru, Türkmen dilinde, yıldızlar da. İke tau arasındaqı çışmələr də*) əsas sözləmə qoşulan sözləmlərdir. Mətdən kənar onlar sözləm olmaq funksiyasını itirir. Mövcud quruluşda həmin sözləmlər birinci –əsas sözləmdən ayrılaraq qoşulan komponent yarada bilmişdir.

Emotiv sözləmlər- emotiv vahidlərdən ibarətdir. Emotiv sözləmlər əsasən alqış-qarğış frazalarından ibarətdir. Dialoji nitqdə tez-tez təsadüf olunan belə frazalar bəzi maraqlı əlamətlərə malikdir. Bu cür sözləmlər ayrıca öyrənilməsə də, araşdırıcıların diqqətindən yayınmamışdır.

Emotiv sözləmlər müxtəlif şəxslərlə əlaqədar işlədilir:

1) birinci şəxsin təkinə aid olan sözləmlər: Dərdin alım, qağa! Qurban olum sənə, yıxılan başı kəsməzlər (S.Azəri),-Gözün qurbaniyəm, saqının...(Mir Cəlal).

2) ikinci şəxsin həm təkinə, həm də cəminə aid olan söyləmlər: Qardaş, çox var olun!, Sən öləsən, deyiləsi deyil! (S.Azəri).

3) üçüncü şəxsə aid söyləmlər. Belə söyləmlərin əhatə dairəsi çoxdur. Məs.: Oğlum, başınız sağ olsun!, Dilim-ağzım qurusun!

Dialoq nitqində vadaredici söyləmin xəbəri feilin əmr şəklində istifadə olunur: -Aybike, dön! Haydi gidelim artık (M.Oğuz), -Bala, tez evə gəl!

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində söyləm problemi ilə bağlı bir sıra elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. Söyləm düşüncənin şərh olunmasında ən lazımlı vasitədir. Söyləmin tamlığı nitq aktı zamanı intonasiya ilə, mənanın və predikativliyin vəhdətində meydana çıxır.

2. Söyləm kommunikativ sintaksisin əsas vahididir. Bu, dilin və nitqin kommunikativ-sintaktik aspektidir.

3. Söyləm nitqin kəsiyidir, kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir, əlaqə, ünsiyyət, qarşılıqlı münasibəti təmin edir.

Nitq aspektində söyləm fərdi və situativ olur. Söyləm nitq aspektində sonsuz və müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətinə görə söyləm tək-cə nitq faktı deyil, həm də dil faktıdır.

4. Söyləm dinamik vahiddir. Canlı danışmaq dili cümlələrində dil modelləri ilə gerçəkləşir. Ona görə də bir çox əlamətləri ilə kommunikativ vahid kimi şifahi nitqlə sıx şəkildə bağlıdır, konkret məlumatları müəyyən situasiyada çatdırır. Söyləm kommunikativ sintaksisin əsas vahididir. Bu, dilin və nitqin kommunikativ-sintaktik aspektidir.

5. Söyləmin kommunikativ tipləri nəqli, sual, təhrik, arzu səciyyəlidir. Bunların hər birinin özünəməxsus semantik çalarları mövcuddur.

6. Söyləm birobeyktli və müxtəlifbeyktli olur. Söyləm iki komponentdən ibarətdir: tema və rema (yeni). Söyləmin bu iki tipi kommunikativ dərəcəsinə görə bir-birindən asılıdır.

7. Tədqiqat göstərir ki, türkcələrdə söyləmin növlərini birləşdirən ən ümumi cəhət onların emosionallıq və intensivlik keyfiyyətidir. Qrammatik cəhətdən strukturuna görə qaydaya salınmış olan sintaktik söyləmlər arasında çox mühüm fərqlər özünü göstərir.

Müqayisə olunan türkcələrdə elliptik söyləmlər məzmun baxımından əsl elliptik söyləmlər, əmr xarakterli elliptik söyləmlər, salamlaşma yaxud arzu etmə məzmunu daşıyan elliptik söyləmlərdən ibarətdir. Bunlarda ismi və feli xəbərlər ellipsisə məruz qalır.

8. Söyləmin növlərini birləşdirən ümumi cəhət onların emosionallıq keyfiyyətidir. Nitqdə söyləmin ən müxtəlif növləri meydana çıxır. Söyləmə

xas olan əlamət, yəni onların reaksiya bildirməsi, nitq stimulu olması nitqə məxsus başlıca cəhətdir.

9. Qoşulma söyləmlər müəyyən nitq üslublarının yaranma vasitəsi kimi- əksərən öz emosional xarakterinə zidd şəkildə- yüksəklik, təntənəlilik, lakoniklik və s. vasitələri kimi çıxış edir. Bunlar emfaza mexanizminin, fikrin aktuallaşmasının başlıca vasitəsi kimi nəzəri cəlb edir.

Qoşulma söyləmlər müxtəlif cümlə üzvlərinə müvafiq gəldiyi üçün, mübtədadan, xəbərdən, tamamlıqdan, təyindən, zərflikdən ibarət olan qoşulma söyləmlərin mövqeyi də türkcələrin zəngin materialları əsasında öyrənilməlidir.

Təkid tipli söyləmlərdə intensivlik əlaməti güclüdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Çağdaş türkcələrdə söyləm: forma, semantika və funksiya. Bakı Qızlar Universitetinin elmi əsərləri, № 1(17), Bakı, 2014, s. 15-22
2. «Söyləm» termin anlayışının mahiyyəti və onun sərhədləri, Filologiya məsələləri, №2, Bakı, 2014, s. 119-125
3. Çağdaş türkcələrdə söyləmin kommunikativ-intonasiya tipləri (sual söyləmlərin kommunikativ təbiəti), Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, «Dil və ədəbiyyat» jurnalı №2(90), Bakı, 2014, s. 43-47
4. Çağdaş türkcələrdə elliptik söyləmlər. Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, №1, Gəncə, 2015, s. 23-27
5. Разговор как составная часть текста (на основе материалов тюркских языков) Iakob Gogebashvili Telavi State University ISSN 1512-0600 СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ TRANSACTIONS №1 (28) თბილისი, Тбилиси, 2015, с. 114-120
6. Ortak Dil Düşüncesinin Selef ve Halefi: Gaspıralı İsmail'den Ali Bey Hüseyinzade'ye. "Sələflər və Xələflər". 1 Beynəlxalq Simpoziumu-Materiallar, 22-24 oktyabr, Bakı, 2014, s. 78-84.
7. Çağdaş türkcələrdə qoşulma söyləmlər. Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev Oxuları, №1, Bakı, 2015, s. 33-38

ВЫСКАЗЫВАНИЕ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В части диссертации под названием «Общая характеристика работы» дается информация об актуальности темы, ее целях и обязанностях, научной новизне, методах и источниках, теоретической и практической сущности, печатном состоянии.

Первая глава данной работы называется «Высказывание как единица речи». Эта глава состоит из четырех частей.

В первой части уточняется «содержание», значение термина «высказывание», его границы и области применения в лингвистике. Во второй части уточняются границы высказывания, синтагмы и предложения. В третьей части высказывание рассматривается как составная часть речи и конкретно устанавливается содержание и форма высказываний. а в четвертой части главы решается вопрос лингвистики высказываний и речи.

Вторая часть диссертации называется «Высказывание и актуальный член предложения. Коммуникативно-интонационные типы высказываний». В первом подразделе этой главы высказывание рассматривается как единица актуализированной коммуникации.

Коммуникативные перспективы высказываний на логико-коммуникативном уровне членов предложений выявляются в отношениях между предложением и высказыванием.

В третьем подразделе главы изучаются особенности актуализации и функционализации высказываний.

Третья глава исследования рассматривает специальные интеллектуальные виды высказываний в тюркских языках и их логико-грамматическую сущность. Исследуются риторические, эллиптические, стабильно-эмоциональные (парасельтивные типы высказываний), эмоциональные, фразеологические, модальные (модальные высказывания) типы высказываний и их условия появления и др.

Основное содержание диссертации обобщено в «Итоговой» части работы.

STATEMENTS IN MODERN TURKIC LANGUAGES

SUMMARY

In part of this dissertation called “General characteristics of work” the information about the actuality of the task, its targets, goals and responsibilities, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical essence, print conditionis given.

First chapter of this work is called “The discourse as a unit of speech”. This chapter is consists of four parts.

The first part clarifies the “content”, meaning of term of “discourse”, its limits and scope in linguistics. The second part clarifies the limits of discourse, syntagma and sentences. The third part considers the “discourse” as a component of the speech and specifically set the content and the form of the “discourse”. And the fourth part resolves the question of linguistics of discourses and the speech.

The second part of dissertation is called “Discourse and the actual member of the sentence.

Communicative and intonational types of discourses”. The first subsection of this chapter considers the discourse as a unit of an actualized communication.

Communicative perspectives of the discourses are detected in the relationships between the sentences and the discourse.

In the third part of the chapter’s subsection **actualization and functionalization features of discourses** are studied.

The third part of research considers special intellectual types of discourses in the Turkic languages and their logical and grammatical essence. The rhetorical, elliptical, stable and emotional (parrelative types of discourses), emotional, phraseological, modal (modal discourses) types of discourses and the appearance conditions and etc. are investigated.

The main content of the dissertation is generalized in the “Final” part of the work.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ХЮЛЬЯ СЕБАХАТТИН КЫЗЫ АКТАШ

**ВЫСКАЗЫВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ
ЯЗЫКАХ**

5710.01– тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2016